

րի պատճեններէն, եպիսկոպոսներէի և վարդապետներէի ողջունագրերէն աւելի ևս պացուցութիւններ և հրատարակել իւր ամսագրի միջոցաւ, և թոյլ չտալ մի ուղղափառ Աթուղիկոսի անունն և համբաւը յումայէտս հերձուածողութեամբ արատաւորուի, նրա եօթանասուն և երկու տարի վախճանելէն յետոյ:

Նոյնպէս խոնարհաբար կ'իւնդրուի վերապատուելի Հայր Մ. Մուրատեան վարդապետէ, որպէս զի նա ինչպէս և ի՞նչ միջոցաւ հնար է ինքեան, իսկական աղբիւրներէ նոր ի նորոյ հաւատաւ տեղեկութիւններ ժողովէ և ուղղէ իւր խոշոր սխալանքն (աներկմիտ եմ, որ եղած է էն ընդդէմ իւր կամաց), որ պատիւ չի վերաբերիր ոչ իւր երկասիրութեանն, ոչ սրբոյ Լջմիածնի Մայր Եթուին և ոչ նորա Աթուղիկոսին: Բարէ, բաւական է որքան հաստաւ պապական հայերն բարուրանքներ բարդած են մեր ինչ ինչ Աթուղիկոսներէ վերայ:

ԴԱՆՈՒՍ ՇԻՐՄԱՋԱՆԵԱՆՑ.

էթէէէէ.

ԱՍՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԽԱՉԱԿԻՐՔ.

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ԼԱՏԻՆԱՑՈՑ

ՅԵՐՈՒՍԱԴԷՄ.

(Շ-Ի--Ն-Է--Դ-Է--)

Լուի ունէր եւ այլ չորս եղբարք, որք մի եւ նոյն դատարարութիւնը ընդունէին. թագուհին յաջողեց հաւատացնել իւր որդւոց, որ իւրեանց բարեբաստութիւնն կախեալ էր իւրեանց միաբանութենէն, յոր սակս Լուի վարուէր միշտ որպէս մտերիմ բարեկամ իւր եղբարց հետ:

Որովհետեւ տէրութեան հզօր իշխաններէն մինն էր արքայի հօրեղբայր եւ բուլղնի կոմս Ֆիլիպն,

ուստի ստանալ խռովարկուք, որք թէեւ հանդարտած, սակայն նման այն հրոյն՝ որ ծածկուած է մոխրով, սկսեցին դրդել զնա ի հետեւ: Բացայայտեցին նմա թէ՛ որքան ամօթ էր իւր համար կառավարութեան վարչութիւնը մի կնոջ ձեռք թողլով, որ իւրեան պատկանէր, ըստ որում որդի էր Ֆիլիպ — Օգոստոսի: (Մտացանք ասել որ Ֆ. Օգոստոս Լուդովիկոսի պսակն էր): Եւ նա զրգռեալ յայսպիսի անբաստանութեանց՝ միաբանեցաւ յովով իշխանաց հետ յափշտակել թագաւորը Օրլէանէն, ուր գտանիւր յայնժամ Փարէզ վերադառնալու ժամանակ: Սակայն թագուհին եւ արքայն կանխաւ իրազեկ գոյով ազդարարութեամբ Շամպայնի կոմսին, անմիջապէս զեկուցին Փարիզի բնակչաց, որ սրանալով յօգնութիւն իւրեանց վեհապետին՝ բերին ի մայրաքաղաքն յաղթանակաւ: Դաւաճանութիւն խորհող իշխանք՝ տեսանելով իւրեանց զծագրած յատակագծի անյաջող ելքը՝ շառագունեցան եւ բաժանուեցան ի միմեանց պատրաստել մի նոր ապստամբութիւն, որ պայթեցաւ ի յաջորդ՝ ամի:

Պսակն յորդորէր զթագուհին չթողուլ զիրաւունս հաւատոյ եւ նուաճել զԱլքիժացիս, որք հերձեալ էին յեկեղեցւոյ. ուստի խնամակալութիւն այնքան տաղանակեցոյց թուլուղի կոմսը (որ զուխ էր Ալքիժացւոց)՝ որ պարտաւորեցաւ վերադառնալ ի ծոց եկեղեցւոյ. ապա թագուհին մի ժողով գումարել տալով ի Փարիզ սահմանեցին խաղաղութեան դաշինքը. անդ եկեղեցւոյ մէջ թուլուղի կոմսն զղջաց բոկոսն եւ շապկած ի ներկայութեան բոլոր Փարիզոս:

Խռովարարք մախալով Շամպայնի կոմսի վերայ, պատերազմ հրատարակեցին նորո՞ղէմ՝ պատճառելով թէ վրէժխնդիր եմք իրաւանց Ալիքսի դստեր Հենրիկոս Շամպայնի արքային Երուսաղէմայ, որ յայնժամ ամուսնացեալ էր Կիպրոսի թագաւորի հետ: Շամպայնի կոմսն անգօր լինելով ընդդիմանալ իւր թշնամեաց բազմութեան՝ դիմեց առ թագուհին եւ առ արքայն, որք զէն ի ձեռին պաշտպանեցին կոմսը եւ այս կերպիւ վախճան տուին պայքարին: Թիբող պիտի տար Ալիքսին հազար լիտր տարեկան եկամուտ ունեցող կալուածք, այն թէութեամբ՝ որ վերջինս հրաժարուէ իւր բոլոր պահանջմունքէն Շամպայնի կոմսութեան վերայ:

Բայց այս ապստամբութեան հեղինակ Բրեթայնի կոմսն, որ ազմարար ամօ մի էր՝ ոչինչ չմտացաւ

յորդորել Անգղիոյ արքայն օճան լինել իւրեան: Իբրօք Հենրիկոս Անգղիոյ թագաւորն պիտի ելանէր ի պատերազմ ընդդէմ Գաղղիոյ, եթէ իւր խորհրդատու Հուրէր պաշտօնեայն չընդիմանար այդ ձեռնարկութեան, որով Հենրիկոս յետս քաշուեց: Սակայն կոմսն, որ ինչպէս ասացինք, խառվարար մարդ էր, այնքան զրդեց Անգղիոյ թագաւորը, որ ի վերջոյ յօժարեցաւ նա անցանել ի Գաղղիա եւ մարտնչել, ուստի յաջորդ տարին սրատրաստուեցաւ պնայ-բրեմայնի կոմսն զնալով ընդառաջ՝ ստացաւ ի նմանէ ահապին զումար եւ աստար ընդդէմ Գաղղիոյ, որով վստահանալով ի նա՝ հրատարակեց մի յայտարարութիւն եւ յայտնեց թէ, այսուհետեւ չեմ ճանաչելու արքայն եւ ինձամակալուն, վասն զի նորա իմ վերայ բռնութիւն ի կիր արկին: Այս յանդիմութիւնս անպատիժ չմնաց. Անգղիոյ արքայն ելանելով փորսուտից ի 1250 ամի՝ ժամանեց ի Բրեմայն, ուր ընդունուեցաւ մեծ փառօք: Լուի, որ յայնժամ վեշ ռասանմանայ էր, փութացաւ սրաշարել Անժէր քաղաքը. թագուհին առ ի մարդելոյ զնա ի պատերազմունս, յանձնեալ էր զնա Մօնտմէրանսի քաջ սպարապետին, որ տեսնելով թէ Անգղիացիք չեն շարժում՝ յառաջացաւ մինչ ի հանձն եւ պաշարեց: Հենրիկոս փոխանակ ելանելոյ ի պայքար՝ զբօսնոյր խնջոյից մէջ, մինչեւ որ անհրաժեշտ կարեաց պակասութիւնն զգալի եղև ի բանակի եւ հիւանդութիւնը ծարսուեցին. ակն յանդիման երևելէր՝ որ յայնմ հետէ Անգղիացիք չպիտի կարողանային զէմ զնել զիարդ եւ ինչէ Հենրիկոս Ժարկաղուեց վերադառնալ յԱնգղիա, ուստի մտաւ ի նա յանձնարին վշտանալով այն ընդունայն ծախուց եւ զօրաց վերայ, զոր կորուսեալ էր: Հետեւարար Բրեմայնի կոմսն ենթակայ պիտի լինէր Լուզովիկոս բոլոր վրէժխնդրութեան, եթէ չաճապարէր արքայի զթութիւնն հայցելու, եւ վերջինս շնորհեց ի 1251 ին մի եռամեայ զինադուր:

Խնամակալութիւն վերստին ի բարեկարգութիւն ածեց բոլոր երկիրը, հանեց մի հրովարտակ Հրէից տնիրաւ վաշխատութեան զէմ եւ վերանորոգեց կացսեր հետ արած դաշինքն:

Նորատի արքայն հասանելով իւր տասնեւիննեւորդ տարին՝ թագուհին մտածեց ամուսնացնելու ամուսնութիւն տեղի ունեցաւ ի քաղաքն Սան Պրօվանսի կոմսի զստեր Մարգէրիտի հետ, որ իւր գե-

ղեցկութեամբ հանդերձ, ունէր եւ մի գերագոյն դատաւարակութիւն:

Թագուհին իւր առօրինի վարար կարողացեալ էր Աստուծոյ երկիրն ազդել իւր սրբոյ մէջ. անշուշտ իւր չքնաղ զատարարակութեան շնորհիւ Լուի արժանայաւ սուրբ անուան, թէեւ մի քանի անուղայ եւ անիրաւ անձինք ամբաստանեն զթագաւոր որպէս մի յկոխ եւ անառակ իշխան, որն որ իւր կեանքն ցոփութեամբ էր անց կացնում. այս բարութեանց սրտածառն է նախանձն, որ այդ անզգամ անձինք ունէին թագուհւոյ արգար վարչութեան վերայ, սակայն մեր յառաջ բերեմք Վօլթէրի մի քանի խօսքը ի պատասխան նոցա:

« Լուի Թ. — ասում է Վօլթէր, — կարծես նախասմանուած էր վերանորոգել զԵրրօրաւ. նա քաղաքակրթեց Գաղղիան. նա էր տիպար ճշմարիտ արանց. իւր բարեպաշտութիւնն թէեւ անսպասական, սակայն մի ճշգրիտ արքայի բոլոր բարեմասնութիւնն ունէր: Խոհեմ խնայողութիւնն, իւր առատածեռնութեան համբաւն քնալին չարկասացրեց. պիտէր նա ներգաշնակել խորին քաղաքականութիւնն ճշմարիտ արդարութեան հետ. խելացի եւ հաստատ ի խորհուրդս, արի ի պատերազմունս, զթաժ առ թշուառս, որպէս թէ ինքն եւս լինէր զժախտ, — եւ միթէ այս չէ ճշմարիտ առաքինիւն »:

Ի 1256 ամի թագուհին զաղարեցաւ վարել պետութիւնը, քանզի Լուզովիկոս ճառանելով իւր բաւն եւ մէկ տարին՝ կառավարութեան զեկն առաւ ի ձեռ, թէպէտ եւ հանապօղ թագուհին խորհրդատու էր իւրեան: Քաջ էր արքայի կառավարութիւնն, որով ընդ ամենայն ուրեք խաղաղութիւն տիրելով, սկսաւ կատարումն տալ իւր հօր կտակն, որ արած էր իւր եղբարց մասին: Որովհետեւ իւրաքանչիւրին յանձնեցին իշխանութիւնն սահմանեալ էր, ուստի իւր երրորդ եղբարք Ալֆօսն ժառանգեց Պուաթէի եւ Օվերնի կոմսութիւնքն, որոց աղազաւ բազմաթիւ իշխանք եւ կոմսք՝ զխառարարութեամբ Մարշի կոմսն սրատաւորեցան տալ իւրեանց հպտատութեան նշանը: Կոմսի կինն, որ ինչպէս արդէն յիշեցինք, Ժան Անեկրի կինն էր, լինելով զուռղ եւ հպարտ, չկամեցաւ հնազանդել Գաղղիոյ թագաւորի եղբօր, ուստի իւր զրդմամբ Մարշի կոմսն հրախրեց զՀենրիկոս զալ եւ պատերազմել Գաղղիոյ զէմ: Անգղիոյ թագաւորի խոստման

Հայաստանի ի 1226 ամի Իգարէլ իշխանահայ հետ ամուսնանալով: Թամարներն այդ ժամանակ աւերէին Մեծ - Հայաստանը, ուստի յայտնի թաղով այդ ապաստակաց երեսէն չորան ի Կիլիկիա եւ խնամօր Հեթումայ հաստատեցին իւրեանց բնակութիւնքն անդ:

Ժուանիլ պատմադիրն ակնհայտօք գոյով այսպէս պատմէ. « Հեթում արքայ Հայաստանի եւ Բօլմանդ Ա. իշխան Անտիոքայ եւ Տրապոնոյ պայքարէին սաստկապես միմեանց հետ. Լուզովիկոսի յորդորանօր, որ ցուցանէր նոցա այդ գծառեւան չարաբաստիկ հետեւանքը, համաձայնեցան ղինադու առնել » եւ սպա յաւելու, « Հեթումն այս էր համաբաւարայր, վասն այդորիկ մի մեծ բազմութիւն եկու ի Հայաստան եւ խառնուեցաւ նորա ճամբարի հետ ի դիպօղ ժամու երանել ի պատերազմ »:

Հեթում լսելով Ս. Լուիի հասանիլն ի Կիպրոս Հենրիկոսի մօտ, որ իւր եղբորորդին էր (Հենրիկոսի կիսն Հեթումի եղբայր Սմբատի աղջկէն էր), աճապարեց գնալ եւ յայտնել իւր խնդակցութիւնն եւ գործակցութիւնն ընդդէմ Սարակիմոսաց. բանգի Լուի համազուելով, որ Եգիպտոսի տիրապետմամբ ղիւրին էր Երուսաղէմայ նուաճումն, գրգռեալ էր ի գատեւրազմ Եգիպտոսի սուլթան Մելիք - Սալէհ Նօճմուդ-տին, որ ողբաց լսելով պատերազմի յայտարարութիւնը, վասն ղի միշտ կարեկից էր քրիստոնէից:

զաւանի Հայոց կրօնն եւ բնաւ չգալէ եկեղեցւոյ ծիսից եւ արարողութեանց, բայց Ֆիլիպ երբ Երզնազանցելով սկսաւ անգթութեամբ վարուիլ մեր ազգի հետ եւ զողանալով արքունի Թագն եւ ազամանդներն յղել իւր հօրն, անկաւ զահէն եւ զրուեցաւ ի բանտ, ուր ոչ մի կողմից օժանդակութիւն չգտանելով մեռաւ 1225 ամի:— Լ. Զամեան ղէն 1225 ին:— Իսկ բարեպաշտ ղշխոյն Զարէլ Թողով զաշխարհ առանձնացաւ ի Սելեւկիա քաղաք. Կոստանդին ճրութիւնք վերադին գալ ի Սիս, բայց երբ Թագուհին չանաց, ապա ղինու զօրութեամբ գնաց եւ բերաւ, եւ իշխանաց հաւանութեամբ ամուսնացրեց իւր որդի Հեթումի հետ, որ մի զեղեցիկ եւ քարեպաշտ երիտասարդ էր:

Հեթում 1226 ին մեծ փառօք օժուեցաւ Թագաւոր Հայոց (Թէւ Լ. Զամեան ղէն 1224 ին). 44 տարի այս Թագաւորս կառավարեց իւր տէրութիւնը խիստ տաժանօք եւ նեղութեամբ, վասն ղի այդ ժամանակ շատ զօրացած լինելով Թաթարներն շատ վնաս հասցրին Կիլիկիոյ, Թող վերին — Հայաստանի, որ լցրին արեան հեղեղօք այնպէս, որ 1270 ամի Հեթում զգուելով աշխարհից գնաց կրօնաւոր եղեւ, յանձնելով Թագաւորութիւնը իւր անղրակի որդի Լեւոն Գ. ին:

Յաւ. Թարգ.

Ի 13 Մայիսի 1249 զօրքն մտանալով ի նաւ ի Լիմասո (բոլոր նաւք 4800 էին), հուն մի ժամանակէն ղինի հասաւ Գտմիէթի առաջեւ. Եգիպտական նաւատորմիղն պատելով ամենայն կողմն արգելում էր երանել յարտաքս, սակայն արքայն վառելով զօրաց եռանդն, ձղեց ղինքն ի ծով. նորա էլ տեսանելով իւրեանց վեհապետի քաջասրտութիւնը փութացին մտանել եւ զնաղ թշնամոյ դէմ. բոլոր Եգիպտական նաւերն ընկղմեցան ի ծով Գաղղիական մեքենայից շնորհիւ, Թուրքերն խուսափեցին եւ Թողին քաղաքը քրիստոնէից, որք հանդիսաւոր Թափօրիւ՝ բոկոտն եւ հոլանի մտին անդ հանդերձ իւրեանց արքայի, որին ընկիրանային Կիպրոսի Թագաւորն, պապի տեղապահն, Երուսաղէմայ պատրիարքն եւ այլք. Տեղապահն օրհնեց եւ օժեց մեծ մզկիթն եկեղեցի « Զբեզ Աստուած փառարանեմք » երգելով:

Վեց ամիս զադարեցին ի Գամիէթ, ըստ որում Թագաւորն իւր եղբօրն էր սպասում. սա հասաւ Հօկտ. 28 ին: Գաղղիացի ասպետը զնեւ լինելով զուարճութեան եւ անառակ կենաց, ատելի եղեն քաղաքի բնակչաց. օրէնքն եւ արքայի իշխանութիւնն անկար եղեն չափաւորել նոցա յոռութիւնքը: Գահիրէ եւ Աղքսանդրիոյ քաղաքաց յարձակման մասին ի վարանման կային չգիտենալով որն աւելի նշպաստաւոր է. իւրիշտ եւ արի Արթուայի կոմս՝ արքայի եղբօր խորհուրդն, որ « կասնեում էր սպանել օժն, չխմանալով որ առաջ իրեն պիտի ջարդէ », աւելի նախամեծար համարեցին Գահիրէի կառավարչի հետ ունեցած համամտութեան աղազաւ եւ Նոյեմ. 20 ին չուեցին յարձակիլ Գահիրէի վերայ: Նաւատորմիղն ծածկելով Նեղոսն (եւ՝ ւեց զօրաց. Թագաւորի զօրքն 60,000 էր, որոյ երիր մասն հեծելազօր: Թագուհին եւ արքայի եղբարց լծակիցքն մնացին ի Գամիէթ ընդ հովանաւորութեամբ մի զեղեցիկ վաշտի:

Սուլթանն՝ որ մահուան դրան էր մօտեցել, ստաշարկեց հետզհետէ հաշտութիւնը, խոստանալով վերադարձնել Երուսաղէմայ Թագաւորութիւնը, ազատել բոլոր քրիստոնէայ բանտարկեալքը եւ ոչինչ պահանջողութիւն չառնել Գամիէթի եւ կալուածոց վերայ: Սոյն առաջարկութիւնս չընդունելով սուլթանն մեռաւ ի 22 Նոյեմ. 1249 եւ իւր որդւոյ Թուրան - Շահի բացակայութեան առթիւ՝ Ֆաթրուլտին սպարապետն զօրաց ստանձնեց կառավարութիւնը: Ի 23 Յուն.

վարի 1230 ամի՝ զօրաց մի մեծ մասն անցանելով Նեղոս դեպի մի քաղաքն զէպ ի Տանիս՝ փախցոյց թշնամոյ զօրաց մի գունդը։ Արթուայի կոմսն փախըտականաց ետհէն պնդեցաւ՝ առանց արքայի հրաւանին՝ մի փոքր զնդաւ՝ չնայելով Տաճարականաց կարգապետի նկատողութեանց, մինչ ի Մասուր, ուր դիպաստ անկաւ ընդ զօրս թշնամոյ եւ սպանեցաւ մի քանի քաջաց հետ։ Թագաւորի զօրքն անելանելի դժուարութեանց մէջ էր անկած։ Նեղոսի յորդումն եւ ցունական հուրն, որ այս վերջիններէն էր անցել Տաճկաց եւ անձանսձ էր Գաղղիացոց՝ մեծ աւերմունք եւ արհաւիրք պատճառեցին։

Լուի Թ. իւր եղբոր մահուան վրէժն առաւ կրկին փառաւոր յաղթութեամբք. սակայն զօրքն հետ դնտէ էր նուազել ցունական հրոյ, ուտեստից պակասութեան եւ նոցա արդասիք ժանտ հիւանդութեանց առթիւ։ Միայն արքայն չընկճեցաւ զժրախտութեան ներքոյ. ուր մերձ ի մահ մի հիւանդ կար, անդ էր նա փոփելով ակտակիրը. օրինակ էր նա առաքինութեան ի զօրս, հայթայթելով չքաւորաց պիտոյքը եւ միսն արելով ամենքը։

Հարկն ստիպեց վերադառնալ ի Գամիէթ. տարաբախտաբար չկարողացան հասանել քանզի Լուի վերջոտին առաջին հիւանդութեամբ էր բռնուել։ Այս պիտա մինչ այն աստիճան թուրացոյց զնա, որ անկարող եղև կրել իւր զէնքը. ուտի ի նկատի ունենալով թշնամեաց բազմութիւնը՝ եւ ի Գամիէթ յաջողութեամբ չհասանելն, սկսաւ բանակցիլ Տաճկաց ըսպարսպետի հետ. սա, որ անգէտ էր Գաղղիացոց ողորմելի վիճակին, խիստ նպաստաւոր առաջարկութիւնք արաւ արքային եւ մօտ էր հաշտութեան ըստորագրութիւն, երբ մի ապուշ՝ կամ լաւ եւս ունիմ ասել՝ դաւաճան Գաղղիացի, ծայնեց. «Գաղղիացի ասպետ տեսիր, անձնատուր եղիք ամենքեան, արքայն իմ քերանովս հրամայէ զայդ զործել եւ չթողուլ նմա մեռանիլ»։ Ճշմարիտ որ թագաւորն զրկուելով իւր հաւատարիմ սպասաւոր Շատիլյունից, — որ մինչ յետին շունչ էր պաշտպանել իւր տէրը, — պիտի դիպաստ անկանէր, եթէ Տաճկաց զխաւոր պաշտօնատարաց միմն չը ձերբակալէր՝ իւր եղբոր եւ բազմամիւ ասպետաց հետ. բոլոր ակը եւ կայք մնացին յաղթօղաց, նաւատորմիդն, որ իջանէր Նեղոսից, մատնուեցաւ ի հուր. միայն պապի տեղա-

պահն եւ ոմանք կարողացան մազապուրծ փախչիլ։ Ի բանտարկեալս գտանուէր եւ բարի խուանիլն, որ արքայի հօրեղբայրն կարծուելով, ողջ էր մնացել կոտորածէն։

Վեհապետի ձեռին միայն իւր աղօթագիրքն էին թողիլ. սկսաւ այնպիսի անվեհերութեամբ վերձանել, որ թշնամիք յապուշ կրթեցան, սակայն այնքան անզօր էր, որ չէր կարողանում մի քայլ փոխել։ Անհրաժեշտ կարիք պակասէին. ի զիշերի իւր միակ ծածկոյթն էր մի զրդեակ, որ մի բանտարկեալ էր տուել. իւր ծառայօղն ուտելիք պատրաստողն եւ կերակրողն միայն մի սպասաւոր էր. այս հաւատարիմ ծառայս կոչեցեալ Իզամբէր երդուեց թէ՛ ոչ երբէք իւր տէրն անհամբերութեան մի ամենամեծ եւ նշան անգամ յայտնեց։

Մարդէրիտ թագուին, որ փակուած էր ի Գամիէթ եւ յղի՝ խիստ զմեղակ վիճակի էր ենթարկուած, ի զիշերի իւր բունն վրդոված էր անդոհական երազովք, վասն այդորիկ մի ութսունամեայ ծեր զրին զիշերներն նորա մօտ։ Մի օր, երբ առանձին էր ծերի հետ, անկաւ նորա ոտերին. «Երդուիր ինձ, ասաց, պարգեւել ինչ որ կաղերսեմ», ծերն երդուեց. «աղէ, տէր ասպետ, երդմնեցուցանեմ զբեղ յանուն հաւատոյ կտրել իմ գլուխը, երբ Սարակինսուր աւանտն այս քաղաքս»։ աղիւ մարդն ուրախութեամբ ընդունեց եւ յաւելցոյց թէ՛ արդէն այդ խորհուրդը յղացեալ էր իւր մօտց մէջ։ Զինի մի քանի աւուրց՝ թագուին ծնաւ մի որդի եւ անուանեց Ճան Տխրառիթ. զի՛ ասէ խուանիլ, աշխարհ եկաւ նա ի մէջ փութութեան եւ խեղճութեան։

Սուլթանն առաջարկեց արքային վճարել փրկանաց զին, եւ կամեցաւ տեղեկանալ թէ որքան պումար պիտի հայթայթէր, ի բաց առեալ Գամիէթի վերանորոգութիւնն. որոյ մասին պատասխանեց Լուի, «քեզ անկ է վճուել»։ Սուլթանն պահանջեց Գամիէթէն դատ՝ մի միլիոն բիւզանդեան ոսկի(*), թէ իւր եւ թէ իւր արքանեկաց փրկանաց համար։ Լուի, ի նկատի ունենալով իւր դերութիւնն, խորհրդակցեցաւ թագուինոյ հետ.

(*) Ժուանվիլ ասէ, որ այս միլիոնս էր 300,000 լիւր ոսկի, որովհետեւ դրամի մի մարկն յայժմած արժէր 9 ֆրանք, եւ որ ոսկին հաշուելով արծաթի 44 ից 4 էր, ուրեմն այդ կանէր 35 միլիոն այսօրուան ֆրանք. վերոյիշեալ բիւզանդեան դրամն արաբական դրամ էր առհասարակ կոչեցեալ Սուլթանիէ։

վասն դի, ասաց Տաճիկներին, իմ կինս եւ ընկերս է. յետ որոյ իրազեկ արաւ Սուլթանին թէ՛ Գաղղիոյ արքայն չէ ի նոցանէ, որ փրկէ իւր անձը որ եւ իցէ զրամով, միայն քաղաքը կը յանձնէ իւր անձի եւ միլիոնն իւր մարդկանց համար. Սուլթանն աղաղակեց, « հաւատաւ փկայ, համարձակ եւ ազատաբարոյ է Գաղղիացին, քանզի չլարանեցաւ եւ պարզեւեց զոր ինչ ցանկացայ. արդ տուէր նմա պատգամ իմ կողմէ, որ ես նոյնպէս շնորհեմ իւրեան 200,000 բլիզանդեան, եւ թող միայն 800,000 վճարէ:

Երկուց իշխանաց մասին էին բարձրացրել մի վերան, ուր եկին հաստատել զաշնադրութիւնը. սակայն մի յեղակարծ յիշափոխութիւն կերպարանափոխ աւրաւ զեզիպոտոս: Սուլթանի անձնապահ զօրքն, որք բաղկացեալ էին Մամուրքներէ կամ ի ստրկաց՝ թաղաւորոց Այուբեան Սուլթանից զժգոհ լինելով՝ խեղդեցին զնա եւ այդպէս կատարած տուին Այուբեան ցեղին, որին փոխանակեց Մամուրքաց կառավարութիւնն: Լուի եւ իւր ասպետը ահանաւեց էին այն արիւն-նուշտ գործողութեանց, որոց ենթակայ էր քաղաքն, հետեւաբար եւ իւրեանց կենաց վտանգ էր սպառնում:

« Երբ եղեւ այս դիպումս, ասէ Ժուան լիլ, հոյլ մի անձինք սուր ի ձեռին եւ տապար յուս մտան յօթեան մեր. հարց առարկեցի տեսա՞ն իմոյ Լըլէնի՝ որ Սարակինոսաց լեզուին քաջ տեղեակ էր, զինչ զան աստ խնդրել սորա. պատասխանեց թէ, ասում են, եկեալ եմք կտրել ձեր զուլաները: Եւ ահա տեսի մեր մարդկանց մի բազմութիւնն խոստովանում է մի կրօնաւորի. բայց զարով ինձ, չէի յիշում իմ մեղքս, որպէս թէ ոչինչ չար բան չեմ գործել, եւ զէթ մահուան էի ակնկալու, ուստի ի ծունր իջի նոցա մէկի առաջեւ խաչակնքելով եւ ասելով, « այսպէս մեռաւ սրբունին Ադնէս »: այն միջոցին տէրն իմ Լըլէն, որ էր սպարապետ Կիպրոսի, չորեք եւ խոստովանեցաւ ինձ. « ես տուի նմա արձակումս ի կողմանէ Աստուծոյ »:

Սակայն նոր Սուլթանն ընտրեալ ի սպայից՝ վերահաստատեց առաջին զաշնադրութիւնը, բայց պահանջեց քրիստոնէից ձեռով երզում, որ մի քանի ազգութացք էին ուսուցել: « Եթէ արքայն յետս նահանջէ իւր երզումէն, անհաղորդ լիցի նա յԱստուծոյ եւ յԱստուածածնայ եւ յերկոտասան առաքելոյ, ի սրբոց եւ սրբուհեաց արքայութեան »: Լուղովիկոս ոչինչ զը-

ժուարութիւնը չը յայտնեց այդ մասին, բայց մի երկրորդ կէտ արհաւիրք սփռեց բոլոր իւր անձի վերայ, որ այս էր. — « Եթէ սղծէր իւր երզումս, ուխտադրուէ է, որպէս մի քրիստոնեայ, որ ուրացեալ է իւր փրկիչը՝ մկրտութիւնը եւ կրօնքը, եւ որ ի նախատինս թրեալ է խաչի վերայ եւ ճմլել է ոտիւր »: Թագաւորն յայտնեց թէ՛ ընաւ այդ ահաւոր բառերն զուրս չպիտի դային իւր բերանէն. էմիրայք ստանալով այն պատասխանս՝ վառուեցան բարկութեամբ՝ ասելով թէ, եթէ չերդնուս՝ զրեզ, ասպետքը եւ զբանակը սրոյ ճարակ կտանք:

Անյողորդը եւ յարակայ մնաց Լուի, հակառակ ճգնաց իւր երկու եղբարց. վայրենի էմիրք սրացան ի վրան արքայի, սրախողիտող առնել զնա. սակայն աղահոռութիւնն մի տանձ էր, որ շիջոյց նոցա բարկութիւնն. երկնչէին մի զուցէ արքայի սպանմամբ ի կորուստ մատնէին այն ահադիւր գումարն եւ Գամիէթ: Կարծելով թէ Երուսաղէմայ պատրիարքն է զարքայն թելադրօղն այդ երզումը մերժելու յարակայել, կապեցին զնա մի մարդակի եւ յայն առտիճան ճնշեցին, որ տարաբախտ ութ տունամեայ ձերոււնոյ անյողմին ուռեցին եւ արիւնն ուղիւսրէն թափուեց: « Որքայ, ծայնում էր, երզուիր անվահերութեամբ, ես եղէց պատասխանատու այդ մասին. քանզի հաւաստի եմ որ պիտի կատարես խոստմունքդ »: Հաստատ մնաց Լուի ի կամս իւր, վասն որոյ էմիրք բաւականացան միայն առաջին երդմամբ:

Գամիէթ անձնատուր եղեւ սուլթանին. Լուի մտաւ ի նաւ սուրբ երկիրն զնալու՝ նախ վճարելով խոստացեալ գումարի կէսն եւ ստալով ի պատանդ 12,000 բանտարկեալը ապառկաց հատուցման մասին: ԶԱրեայ ժամանելով՝ յղեց բոլոր գումարն յազատութիւն բանտարկելոց. սակայն նոքա միայն 400 անձ վերադարձրին. խուժադուժք կոտորեալ էին բոլոր ցաւազարքը, յոլովք վարուել էին ի գերութիւն, եւ մի հոյլ անձինք հաւատուրաց էին եղել ի պահապանութիւն իւրեանց ազատութեան:

Լուի Թ. նորէն մտադիր էր եղել կրկնել պատերազմը, ուստի Գամասկոսի սուլթանի հետ ի բանակցութիւն մտաւ միատեղ նուաճել զԵզիպոտոս: Բայց իւր մօր մահուան լուրն, որ յանակնկալս ընդունեց՝ հարկադրեց վերադառնալ ի Գաղղիա: Բլանշ կնքեց իւր մահկանացու ընթացքը ի 15 դեկտեմբ. 1235

Գաղղիոյ արքայն ծովեզրեայ քաղաքը պաշտպանողական վիճակի մէջ թողում մտաւ ի նաւ Ապրիլ ամսին 1254 ին. բայց դեռ ունկնդիր լինինք բարի ձուանվիլի խօսից այդ նաւարկութեան համար:

«Արդ՝ զանք մեր նպատակն անդ, ուր ի ծովն էար եւ ասեմք. երբ թագաւորն տեսաւ որ այն երկու աղէտաբեր վտանգներինց ազատուեցանք, կոնդնեց նաւի մէջ, ուր եւ ես ներկայ էի իւր առաջեւ. յայնժամ ասաց ինձ, նայեցէք Սէնէշալ. Աստուած յայտնեց մեզ իւր մեծ կարողութիւնն, երբ ծովի չորս հողմերի մէկով թագաւորն՝ թագունին եւ իւր որդիքն եւ այնքան ականաւոր անվինք կարծեցին թէ պիտի խեղդուին, վասն որոյ խորհուրդ տամ, որ մեծ շնորհակալութիւնք պիտի մատուցանեմք նմա: Եւ բարի սուրբ արքայն չէր զաղարում խօսելէ, որպէս Աստուած յայտնեց իւր մեծ կարողութիւնն եւ այն:

Կիպրոսից մինչ ի Գաղղիա հաւանելն վեց շաբաթ տեսեց. այս վեց եօթնեկաց միջոցին թագաւորն ըզրադոււմ էր ի հոգալ զախտակիրս եւ հայձայնել նոցա կրօնական մխիթարութիւնք եւ ախտաւորք. իւր նաւի մէջ կար մի մատուռ, ուր հանապազօրեայ պատարագ մատուցանէին: Երիցս յեօթնեկի քարոզէր քահանայն եւ ի յաջող ժամանակի նաւաստիք կրօնական կրթութիւն ընդունէին:

Ի 10 Յուլիսի 1254 արքայի նաւատորմին ձգեց Խէր կղզին. Լուի չկամեցաւ իջանել անդ, զի իւր իշխանութեան երկիրն չէր, ապայն զիջանելով դըշխոյի աղաչանաց՝ իջաւ նաւէն, բայց այնքան անզօր էր, որ կռիւնեց ձուանվիլի թիւին եւ մտաւ Խէրի զղեան, ուր Կլունի արքայն ընծայեց մի զոյգ շքեղ երկվորք եւ մի երկար տեսակցութիւն արաւ: Երբ արքան մեկնեցաւ, ձուանվիլ՝ Վենտաու տէր, ասաց, իրաւ չէ որ բարի արքայի ընծայն ոչ սակաւ սատար եղեւ, որ քարեհանութեամբ ունկնդիր եղիր իւր խնդրանաց: Թագաւորն երկարօրէն մտածեց, ասէ ձուանվիլ եւ ասաց ինձ. — Ճշմարիտ որ . . . — Վենտաու տէր, ասացի, զիտէք առ իմէ առարկեցի ձեզ այս հարցս: — Էք ասաց: — Վասն զի, արքայ, խորհուրդ տամ քեզ երբ գնամք ի Գաղղիա, արդեւիկ բոլոր դատաւորաց ընծայ առնելոյ, զի հաւաստի եղիք, տուողն բերկրութեամբ քնննդիր լինին, որպէս այժմ դուք արքայն: Թագաւորին հանց թուեցաւ

իւր հաւաստարիմ ծառայի պատկառմամբ միամտութեամբ խօսելն եւ ապագայում պատմեց խորհրդարանին:

ԳԼՈՒԽ ՏԵՍՆԵՐՈՐԴ.

ԵՐԷՐԵՐ ԽԱՆԷՐԷՆԻՆԷ ԼՈՐԷՆՏԻՆԷ Ե ԺԷՆԵՆ
ԽԱՆԷՐԷՆԻՆԷ:

Լուի Թ. երբէք չէր կասեր իւր դիտաւորութիւնից ազատելոյ սուրբ երկիրը, որոյ զործադրութեան միայն իւր ժօր մահն էր խափան եղել. վասն այդօրիկ չէր զաղարում կրել իւր վերայ խաչ ի նշան անկատար մրնալոյ իւր ուխտին: Ի 1267 ին մի մեծ ժողով զուսարելով Բարիզ Համբարձման օրն յայտնեց իւր միտքն կրկին ուղեւորութիւն ձեռնարկելոյ յարեւելս, եւ ընդունեց Սիմոն կարդինալի ձեռքէն խաչն, որպէս եւ իւր երեք որդիքն Ֆիլիպ, Ժան Տիւրառիթ՝ կոմս Նըվերի եւ Բիէր կոմս Ալանտսի. բոլոր ազնուականք տէրութեան հետեւեցին վեհապետի օրինակին, ի թիւս որոց Նաւարայի արքայ Թիբօդն, փեսայ Լուդովիկոսի՝ Արթուայի կոման, Բուրգոյնի դուքսն. ձուանվիլ մերժեց այդ ուղեւորութիւնը: Շարլ — Անժու արքայի եղբայրն, որ այն միջոցներում էրկու — Սիկկիոյ թագաւոր էր եղել, եւ բաղում Անգլիացի, Սկոտլանդի եւ Սպանիացի իշխանք եւս խաչակրութեան:

Ի մատակարարումն այդ ձեռնարկութեան ծախուց թագաւորն ստացաւ պատկից իրաւունք առնել մինչ չորս ամ կղերի եկամտից տասներորդ մասն:

Ի 1270 Յուլիսի ուղեւորեցաւ անելով իւր կտակը եւ խնամակալ կարգելով ի բաշակպնութեան իւր Վանդօմի կոմս Մանթիէօին, Ս. Դընիի զարքայն: Նաւարկելով ի Սարտէնիա՝ հասաւ Կանթիարի նաւահանգիստն. կարծիս ունէին թէ խաչակիրք պիտի գնային կամ յԱքբայ, որ միայն քրիստոնէից իշխանութեան ներքոյ էր, եւ կամ յԵղիպտոս, բայց ի Սարտէնիա տեղեկացան, որ Թունուզ պիտի ուղեւորուին: Թագաւորն այս մահմետական պետութիւնս նուաճելու խարտսիկ յուսով կարծէր թէ՝ Եղիպտոսի Մամլուքներին պիտի զրկէ իւրեանց մի մեծ օգնութիւնը եւ ազատ պիտի կացուցանէ Միջերկրական ծովի նաւարկութիւնը. ի բաց առեալ սոյն հանդամանքս՝ Թունուզի արքայն զաղտուկ բանակեցաւ էր իւրեան հետ, որպէս թէ մտադիր է դաւանել քրիստոնէութիւնը:

Բարի արքայն, որպէս ինքն խոստովանում էր, մեծ քարերաստութիւն էր համարում իւր անձին լինել կնքահայր մի մահմետական արքայի. զուգէ՛ եւ Շարլ — Անժու իցէ՛ դրդողն արքայի ձեռնարկութեան՝ որպէս զի միացնէ այդ իշխանութիւնը իւր տէրութեան հետ: Ստոյգն այս է, որ խոստացեալ էր զալ ահագին զօրութեամբ ի Թունուզ:

Ի 18 Յուլիսի Գաղղիացիք մտին Թունուզի նաւահանգիստն եւ վեց օրէն զինի առին Կարբեղոն քաղաքը եւ զղեակն: Թունուզի թագաւորն, որ այլ եւս չէր մտածում քրիստոնեայ լինել, իւր մայրաքաղաքի պարսպաց ետեւ քաշուեց. 100,000 անձինք պաշտպանօրք էին քաղաքին. սորա իւրեանց շարունակ դադատագողի յարձակմամբ աշխատ արին Գաղղիական զօրքը. ճեպով ժանտագործ հիւանդութիւնը չը յամեցան ճարակել ի զօրս, նոյնպէս կիզիչ կլիմայն ոչ սակաւ նպաստեց հիւանդութեանց: Զոհերի առաջինն եղեւ արքայի ամենասիրելի որդի Նըվերի կոմսը. ինքն վեհապետն հիւանդացաւ թանջիւ եւ զգաց առաջին օրէն, որ չպիտի կարողանայ ազատուիլ ի մահուանէ: Ուստի այդ վերջին վայրկեանում առաւել վեհ երեւեցաւ, քանի որ դեռ ուժ ունէր՝ չդադարեցաւ ի կիր արկանել իւր հրամանատարութեան պաշտօնը, իւր որդի Ֆիլիպը քրիստոնէական զգացմանց արժանի օրինակներով խրատեց, որով ցոյց տուաւ իւր վեհութիւնը, թէ թագաւորութեան դաժան սպարտաւորութիւնն արդարութեամբ է կատարել մինչ իւր յետին շունչն:

Անս իւր որդւոյն տուեալ խրատուց մի կտորն: « Յորակայիր թագաւորութեան բարի կարգաց մէջ, իսկ ուղղէ՛ եւ ջնջէ՛ յուսադոյնքը: Զսպէ՛ մոլի կիրքը, եթէ ունիս ի սրտի որ եւ իցէ նեղութիւն, աստ առժամայն խոստովանա՛ծօրդ՝ կամ մի այլ քանիրուն հաւատարիմ անձի: Զգուշացիր ի դատարկապարտ եւ ի կրքոտ անձանց, թէ աշխարհական եւ թէ կրօնական. փախիր ի չար ընկերութենէ եւ նկրտիր պահել սրտիդ մէջ Աստուծոյ պատուիրանքը: Եղ՛ր աղօթող, ներող եւ պատուասէր. մի հարստահարեր յանիրաւի զայլս. բազմիցս դժացիր զԱստուծոյ: Իւր արգարտադատ եւ իրաւարար առ ազրատս եւ առ իշխանս: Կի՛ գործ երևան լինելուն պէս՝ որոնիր ճշմարտութիւնը, եւ որքան քիզ համար կը ջանաս, այնքան եւս ջանացիր այլոց համար. պահիր հպատակացդ ազա-

տութիւնը հանդոյն նախնեացդ եւ զրաւիր նոցա համակրութիւնը եւ սէրը. քանզի քո բարի քաղաքացւոց հարստութեամբ եւ կարողութեամբ, հախաւկորդրդ քեզ վնասելէ յետս պիտի կասին »:

Լուի Թ. մեռաւ ի 25 Օգոստոսի 1270, իսկ այն օր՝ որ Սիկիլիոյ թագաւորն Շարլ նորեկ զօրօք վերադառնար *):

Լուզովիկոսի որդի Ֆիլիպն իւր հօր մահուանէն յետոյ վեհապետ ճանաչուեցաւ ի զօրաց. յորդորանօք իւր հօր, որ զօրաւիգն էր իւրեան, շարունակեց պատերազմն յաջողութեամբ, քայց հիւանդութիւնը նորէն ճարակուելով, Նոյեմբ. ամսում 1270 ին ընդունեցին Թունուզի արքայի առաջարկեալ պայմանքը, որով վճարեց Գաղղիացւոց պատերազմի ծախքն 210,000 ունկ ոսկի:

Ա.---Ճ. Ա.է.յէ 1 Տ.հէ.յ. 1 1-1-հ.է. Կ.ւ.է.հ.---Բ.է.ւ.

Լուի Թ. ի ուղեւորութիւնն ի Թունուզ, Արեւմտեան քրիստոնէից վերջին ճանապարհորդութիւնն եղեւ ի նպատակ իւրեանց Արեւելեան եղբարց: Երուսաղէմայ ինքնակոչ թագաւորութիւնն քաղկացեալ յայլ եւ այլ զօրական ուխտից, սեպնոց, ի վաճառականաց, ի քահանայից, սնուցանէր նոյն իսկ իւր մէջ իւր կործանումն. միմեանց նախանձով եւ ընդդէմ միմեանց տաժաժ յիսիւր տկարացեալ չկարողացան երկար ժամանակ ընդդիմանալ անհաւատից: Սակայն Երուսաղէմայ թագաւորութեան տիտղոսն բողոքում վիճից առարկայ եղեւ յովով պահանջողաց մէջ. Հուզ Գ. Ժան Ա. Հներիկոս Բ. եւ Հուզ Գ. չորերին եւս Կիպրոսի թագաւորն, 1269 էն մինչ ի 1564 կրեցին այդ տիտղոսը՝ չնայելով՝ որ թագաւորութիւնն էր միայն Աքեան եւ Նազարէթի ուղին, որոյ մասին Հուզ Գ. մի դաշն էր կապել ի 1272 ամի Եղիպտոսի Բիպար Սուլթանի հետ. Շարլ — Անժու ի 1277 ամի զնեց այդ տիտղոսը Մարիամ Գ. Անտիոքէն, որ էր թոռն այն Իզաբէլի, որ Երուսաղէմին երեք թագաւոր էր տուել: Բայց 1294 ին բացի ունայն փառքից՝ լրումն եղեւ բոլոր վիճիյ. Եղիպտոսի Սուլթան Էշբէն առաւ զԱլքայ ի 16 Յունիսի եւ երկու ամսից

(*) Այդ իսկ դարում, այս ինքն Հայոց ԶԺԹ Թուականում մեռաւ Հեթում արքայն Հայոց: Ս. Բ.

յետոյ բոլոր այն կարեւոր ամբողջը, որ դեռ ժառանգէին բրիտանացիք:

«Այսպէս, կասէ Շարլ - Բինի դիտուն եւ ականաւոր պատմաբանն խօսելով խաչակրութեան համար, այն միակ ձեռնարկութիւնն, որոյ ազդեցաւ բոլոր եւրոպայի ազինք զուստեցան ի մի վայր եւ այնքան եռանդիւ եւ յանդգնութեամբ դէմ դրին, այսօր մարդկային տղիտութեան մի փառաւոր յիշատակն է ներկայացնում մեզ »:

Խաչակրութիւնն պատմութեան ամենանորոշանն երեւոյթից մինն է. նա արդասիր է մի կրօնական ազդեցութեան, որոյ վերայ չհիմնայն անկարելի է: Ոչ մի զորդիւն այսպէս սերտ կերպիւ չը յօդեց եւ չը միտւորեց ընդ միմեանս այլազն եւ այլալեզու՝ բայց միակրօն ազինքը. բոլոր այս ազգքս բերին ի հայրենիս խրեանց մինչ յայնժամ խրեանց. անձանո՞թ աբուեաւից վերայ քաւական ծանօթութիւն: Խաչակիրք մեպեցուցին լուսաւորութեան յառաջադիմութիւնքը, կրթելով բարբիքը, ազատելով եւրոպացւոց վիսուծեան ճաշակը եւ դիւրացնելով նոցա ապրուստքը:

Այս արդիւնաբերութիւնք խիստ կարեւոր են, ուստի հարկ է եւ մի այլ պրակ զոնել զոցա հումար:

(1 յէ-4-յ)

Թ. Հ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՆԱՍԵԱԶԱՐԻՂ

ՕԳԵՐԵԼԵԲԵՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԳԵՐԶ

ԳԻՏԵԼԵՕՔ ԵՒ ԾԱՆՕԹՈՒԹԵԼԱՄԲԷ.

(Ն-Դ-Ե-Զ-Է-Ը-Թ-Յ)

ՁԷԴ-Ե-Ը-Թ-Յ Ե Վ-Դ-Ե-Ը-Թ-Յ ԵՐԵՅ:

Օգը կամ Միջոցորտը այս ֆիզիզական յատկութիւնները, զոր կրնդունէ արեգակին ճառագայթներէն եւ ուրիշ ջերմութեան աղբիւրներէ, որով կտաքնայ ու տաքութիւնը կպահէ. բայց այս տաքութիւնն առնելու ու պահելու ընդունակութիւնը անոր խտութեան նայելով կիօթուին, կամ

արեգակը չկարենալով մի եւ նոյն ժամանակի մէջ երկրիս ամեն կողմը իր ճառագայթները ուղարկել, պատճառ տուած է տաքութեան, պաղութեան, հետեւաբար օրուան եւ գիշերուան յաջորդութեանց, երբոր արեգակին ճառագայթները ուղղակի երկրիս վերայ թափանցեն, օգը շատ տաք, օրերն՝ երկայն եւ գիշերներն ալ կարճ կլինին. իսկ օգը պաղ, օրերն կարճ եւ գիշերներն երկայն կլինին, երբոր անոր ճառագայթները խոտորնակի գան: Ամենուն ծանօթ բան է՝ որ ցած տեղերու օգը աւելի տաք կլինի քան թէ բարձր տեղերունը եւ ասիկա ուրիշ բանէ յառաջ չի գար՝ բայց եթէ այն երկու այլ եւ այլ տեղերու օգոյն խտութեան աստիճանէ:

Թէպէտ եւ այսպէս միջնոցորտին տաքութիւնը օգոյն խտութեանէն կախումն ունի, բայց այս եւս պէտք է ասնել, որ ուրիշ շատ պարագաներ ալ կան, որ նոյնպէս անոր վերայ ազդեցութիւն կանեն: Զոր օրինակի կան Նիւթիք կամ մարմիններ, որ միջնոցորտն սովորականէն շատ աւելի կտաքցընեն. ինչպէս ըսեմ, մօտաւոր բլուրներու վերայ եղած անտառներէն ու լեռանց զառիմայններէն կամ ուրիշ Նիւթիքէն դաշտերու եւ հովիտներու վերայ տաքութիւն կքալէ վառն դի արեւուն ճառագայթները անոնց զարնելով եւ կցօղանան, ու այս տեսակ դաշտերուն օգը արեւուն ճառագայթներուն ցօղանալուն պատճառաւ համեմատութեամբ աւելի տաք է: Թէ որ տեղ մը ցուրտ հովերու դէմ պատասպարած է, այն ատեն ասիկա ալ տաքութեան աւելանալուն պատճառ կլինի: Միմտաւորաբար մէջ եղած տաքութեան կամ պաղութեան աստիճանը Բարեխառնութիւն կը կոչուի, որն որ մէկ որոշ չափի ձեռքով խմանալու համար ջէր-ու-ստուած գործիք գտնուած է: Այս գործիքը շինելու կերպը գնեմք այս տեղ:

ՁԷԴ-Ե-Ը-Թ-Յ:

Ջերմաչափ գործին ալ հասարակօրէն ծանրաչափին նմանութիւն ունի. ուստի ջերմաչափը շինելու համար պէտք է ընտրել չափաւոր մեծութեամբ ապակիէ մատնաչափ մեծութեամբ խողովակ եւ կրակին վերայ տաքցնելու է, որ մէջի օգը անօտարանալով դուրս ելլէ, որով սնդիկը կաթողանայ հանդիստ մէջը մանեղ: Անդիկը խողովա-